

LJUBOMIR TADIĆ ILI POSVEĆENOST PRINCIPU SLOBODE

Slobodan Divjak

Treći program Radio Beograda
Beograd

Čast je, ali i velika odgovornost, pisati o stvaralaštvu i javnom angažmanu Ljubomira Tadića, jedne od najznačajnijih ličnosti naše društvene teorije i javnog života posle Drugog svetskog rata. Iza njega stoji ogroman stvaralački opus, koji, po svome značaju, prevazilazi granice naše zemlje, ali i bogata moralna biografija koja svedoči o kontinuiranoj privrženosti kulturi otpora svakoj represivnoj logici, pa i onoj koja se vrši u ime uzvišenih humanističkih ideala. Ako bismo na najsažetiji način hteli odrediti temeljni unutrašnji *spiritus movens* njegove teorijske i praktičke delatnosti, onda bi se bez ikakvih zazora i rezervi moglo reći da je to bio motiv slobode. Jer traganje za poretkom koji će omogućiti zajednički život ljudi, uz najveći mogući stepen individualnih sloboda – to je bilo ono što je obeležilo čitav njegov teorijski i javno-politički angažman. Ovo insistiranje na unutrašnjoj vezi između poretka i individualne slobode on je, na najapstraktnijem nivou, najeksplicitnije iskazao u svojoj knjizi *Poredak i sloboda* u kojoj je sintetisao oba pojma u stavu da *nema slobode bez poretka*. Tim stavom on se, s jedne strane, suprotstavio koncepcijama po kojima su moguće neograničene individualne slobode, svestan činjenice da je sistem apsolutnih individualnih sloboda samopotirući sistem, jer bi nužno, pošto mu je imanentna logika prava jačega, doveo do uspostavljanja tiranije najjačega ili najjačih, tj. do dominacije moći i sile nad individualnim pravima. S druge strane, on je tim pristupom odbacio i koncepcije „poretka neslobode“, u kojem se individualna prava instrumentalizuju i žrtvuju u ime viših ciljeva ili državnog razloga. Drugim rečima, on je poredak slobode uvek pretpostavljao slobodi poretka. Glavni razlog zbog kojeg se on u svom mladačkom periodu priklonio marksizmu bilo je njegovo ubeđenje da je Marks (Marx) mislilac slobode i ljudskog samooslobođenja: „... marksizmu se veštački oduzima problematika slobode, a na njeno mesto etablira ideja etatizma i kolektivizma, koja pomaže produženje vladavine otuđenja u društvu... Ali kao misao i praksa slobode, on može da živi i razvija se samo u takvom poretku u kojem

sloboda zajednice nije nadređena kao apsolut slobodi njenih članova“ (Tadić 1967: 72–73). Vođen idejom slobode, on je, možda najviše od svih naših mislilaca u navedenom periodu, ispoljavao odvažnost izricanja u kontekstu teorijskog i političkog delanja.

Pripadao je stradalničkoj, ali i „zlatnoj i slavnoj generaciji“ srpske filozofije, tzv. praxis grupaciji, čije su vodeće ličnosti, u koje je i sam spadao, bile izbačene sa Beogradskog univerziteta za vreme Titove vladavine. Dakako, iz sadašnje perspektive, za „filozofiju prakse“ bi se moglo reći da su joj bila imanentna mnoga ograničenja (privrženost neposrednoj, neparlamentarnoj demokratiji, društvenoj svojini, radikalno kritički odnos prema robnoj proizvodnji i slično), ali je nesporno da je ona, ukoliko se situira u tadašnji društveno-istorijski kontekst, pomerala granice slobode i učinila našu filozofiju svetski relevantnom. Njena istorijska zasluga sastojala se u tome što se upravo zahvaljujući njoj u nas počeo formirati intelektualni sloj koji će biti kritički usmeren kako prema apologetskoj inteligenciji, tako i prema socijalističkoj praksi i prema vrhu političkog establišmenta, koji je nastojao da usmerava tu praksu. Zahvaljujući ovim kritičkim impulsima, u nas se počela širiti emancipatorska kultura, kultura „uspravnog mišljenja i hoda“ koja je insistirala na fundamentalnom značaju individualnih sloboda i autonomije ličnosti. Iz ove kulture nastajalo je tendencijski ono što bih nazvao *unutarkomunističkim osporavanjem komunizma*, koje će u vreme radikalne krize „realnog socijalizma“ poprimiti oblik dovođenja u pitanje samih komunističkih ideala i, u krajnjoj liniji, samog komunizma. Puka je iluzija misliti da je u vreme dok su komunistička ideologija i njoj saobrazan sistem bili jaki, ne samo u našoj zemlji nego i u svetu, delatna intelektualna kritika mogla dobiti oblik drugačiji od onog koji sam nazvao *unutarkomunističkim osporavanjem komunizma*. Da je zaista tako, belodano svedoči i činjenica da je disidentska struja unutar „istočnog socijalističkog bloka“, posebno ona u Poljskoj, okupljena

oko pokreta Solidarnost, jednopartijskoj diktaturi dugo suprotstavljala ne višepartijski, već nepartijski pluralizam.

U vreme svoje čvrste uverenosti u istorijsko-epohalnu snagu i oslobodilačku funkciju autentičnog marksizma, Ljubomir Tadić se, oslanjajući se na Marksove humanističke zahteve za kritikom svih društvenih odnosa u kojima je čovek poniženo i prezreno biće, suprotstavljao svakoj metafizici porobljavanja, ustajao protiv gušenja stvaralačkih sloboda, protiv ugrožavanja i gaženja elementarnih ljudskih prava, podržavajući pri tome svaki oblik samoorganizovanja građana, radnika i studenata koji je bio u funkciji korigovanja očiglednih društvenih nepravdi i odbrane ljudskog dostojanstva. Sami njegovi najbliži „saborci“ iz tog vremena pričali su da je Ljubomir Tadić bio najsmeliji i najkonsekventniji u kritici suptilnih manipulativnih mehanizama ondašnje političke vlasti, usmerenih na „glajhšaltovanje“ masovne svesti i na integrisanje tačaka otpora u tada postojeći sistem. O verodostojnosti tih ocena svedoči i činjenica da je Tadić otvoreno istupio protiv odredbe u ustavu po kojoj se Titu dodeljuje doživotni predsednički mandat, ocenjujući da takva odredba ima antidemokratski karakter i da je protivna samoj prirodi ustava.

Jedan od ključnih momenata tadašnje Tadićeve marksističke koncepcije bila je ideja građanske neposlušnosti, koja svoje izvorište ima u liberalističkoj prirodno-pravnoj koncepciji, tačnije u Lokovoj (Locke) tezi o pravu naroda na pobunu protiv vlasti koja je izigrala njegovo poverenje pretvorivši se u arbitrarnu vlast: „Jer ko će biti sudija o tome da li njegov poverenik ili poslanik radi pravilno ili u skladu sa ovlašćenjem – do onaj koji ga je odaslao i ko mora, pošto ga je odaslao, da još raspolaže vlašću da ga odbaci kada prenebregne svoje ovlašćenje... Narod će biti sudija... Kad god zakonodavci pokušaju da oduzmu ili razore svojinu naroda ili da ga dovedu do ropstva pod arbitrarnom vlašću, oni sebe stavljaju u stanje rata sa narodom koji je odmah razrešen

svake dalje poslušnosti...“ (Lok 2002, paragrafi 240 i 222). Tadićeva kritika liberalizma nikada nije bila njegova apstraktna negacija i stoga njegov marksizam nije nikada bio antiliberalizam. On je odbacivao svaku paušalnu ocenu liberalizma koja ne uzima u obzir i njegova univerzalno važeća, civilizacijska dostignuća, tj. koja označava liberalizam kao „trulu“, „mlitavu“ ideologiju, zalažući se istovremeno za antiliberalnu „jaku državu“. „Takva ocena“, ističe on, „liberalizmu suprotstavlja obnovljenu ideologiju apsolutizma, makar i u različitim njegovim varijantama. Ovaj poslednji vid kritike liberalizma nosi u sebi snažne naboje ne samo antiliberalne već i antidemokratske politike, kojom se podastire legitimnost decizionističkom totalitarizmu na kojem počiva ne samo fašizam, već i ‘socijalistički’ apsolutizam staljinističke provenijencije. Ako je osnovni politički princip liberalizma počivao u pravno (zakonski) ograničenoj državnoj vlasti, princip neoapsolutizma ili totalitarizma zalaže se za obnovu apsolutističke vlasti koja nije ograničena nikakvim ustavom, zakonom ili pravnim poretkom, a čija samovolja posebno ruši liberalna načela u krivičnom pravu i izvrgava svakog građanina stvarnoj ili potencijalnoj represiji tzv. političke justicije“ (Tadić 1985: 150).

Tadić marksizam nije intepretirao kao odbacivanje negativnih sloboda kao glavne tekovine liberalizma, već kao njihovo dopunjavanje i prevazilaženje pozitivnim slobodama: „Marksistička sloboda je primarno pozitivna sloboda, ljudska praksa, sloboda za nešto. Međutim, da bi slobodno delovanje bilo iole moguće, potrebno je da postoji i negativna sloboda, sloboda od pritiska i nasilja. Nema ljudskog dostojanstva bez ukidanja bede, nema ljudske sreće bez ukidanja poniženja. Čovečnost i pravednost nisu, kako je to isticao Engels, ‘juriističke iluzije’, već termini socijalne i prirodno-pravne *utopije*“ (Tadić 1967: 100).

Knjige Ljubomira Tadića iz socijalističkog perioda, posebno *Poredak i sloboda* i *Tradicija i revolucija*, mogu se označiti kao

kultne knjige naše disidentske literature jer je u njima, sa marksističkog stanovišta, podrivena dotadašnja idilična slika socijalističkog fakticiteta.

Kao antidogmatski usmereni mislilac koji ne robuje shemama doktrinarnog rigorizma, Tadić je nastojao da ideale ne unosi spolja u istoriju, već da ih izvodi iz *imanicije* samog istorijskog toka, te otuda nije nikakvo čudo što se on među prvima u nas, u vreme agonije realno postojećih socijalizama, otvorio prema ideji parlamentarnog sistema i što je u skladu sa tim bio jedan od osnivača Demokratske stranke. Iz njega je i tada progovorio onaj mladalački impuls koji ga nikada nije napuštao, jer je to u stvari bilo njegovo ključno egzistencijalno opredeljenje – motiv slobode koji je uvek zasvođen egzistencijalnim rizikom.

Međutim, otvarajući se, pod pritiskom naloga istorijske realnosti, prema parlamentarnoj republici kao modelu liberalne države, prema podeli vlasti i vladavini prava, Ljubomir Tadić se nije, za razliku od mnogih naših intelektualaca, priklonio propovedanju nove „liberalne utopije“ koja je nekritički veličala smitovsku „nevidljivu ruku“ tržišnog samotoka i glorifikovala i mitologizovala moć prava, jer je bio svestan permanentne napetosti koja postoji između kapitalizma i demokratije, tržišta i socijalne pravde, prava i moći. Posebno su bila uputna njegova upozorenja da u uslovima neravnoteže moći na globalno-političkom planu postoji tendencija pretvaranja međunarodnog prava u instrument velikih sila koje, u takvim okolnostima, teže da upražnjavaju ono što je Kant (Kant) nazivao „varvarskim slobodama“, slobodama koje nisu ograničene nikakvim pravnim i moralnim stegama.

Ma koliko da je napustio ideju o socijalizmu kao sistemu, Ljubomir Tadić je ostao otvoren za dosadašnja postignuća socijalističkog demokratskog pokreta (socijalna država, socijalna pravda, kritika neregulisanog „lesefer“ tržišta, oblici neposredne

demokratije unutar parlamentarnog sistema i slično), ali i za određene forme marksističkog utopijskog mišljenja koje mogu biti u funkciji kritike svakog poretka, pošto nijedan poredak, u načelu gledano, ne može biti idealan.

230

U ovakvom tipu teksta, u kojem se tematizuje je istorijski značaj dela Ljubomira Tadića, nemoguće je ne istaći pionirsku ulogu ovoga autora u konstituisanju savremene srpske i jugoslovenske *filozofije prava*, jer je njegov doprinos u tom pogledu svakakao najveći – on je utemeljitelj naše filozofije prava. Za ovu problematiku on je ispoljio interesovanje već na samim počecima svoga teorijskog rada, koje je obeležila njegova knjiga *Filozofske osnove pravne teorije Hansa Kelsena* koja je objavljena u Sarajevu 1962. Naravno da je u njoj Ljubomir Tadić, kao marksistički orijentisan mislilac, izložio kritici tzv. čistu teoriju prava po kojoj je pravo, budući da nema svoje utemeljenje u vanpravnoj sferi, zatvoreni sistem u kojem je sadržaj svake pravne norme izveden iz sadržaja druge norme, te je otuda pravo lanac normi na čijem početku nije vlast svih vlasti već norma svih normi, bazična norma, *Grundnorm*, tj. ustav. Naime, naš autor je tada nastojao da pokaže da i moderno pravo, odnosno pravna država, ima svoj koren u društvenim odnosima, ili, još preciznije, u kapitalističkim društvenim odnosima. Ali, način na koji je on pokušao da demonstrira društvenu utemeljenost prava bio je originalan, i to ne samo u tadašnjem jugoslovenskom kontekstu. Originalnost njegove kritike čistog prava bila je, između ostaloga, i rezultat njegovih dubokih uvida u delo J. B. Pašukanisa (Пашуканис), čija se knjiga *Opšta teorija prava i marksizma* na srpskom jeziku pojavila u njegovom prevodu 1958. Važno je imati na umu da je ova rasprava Ljubomira Tadića o karakteru modernog univerzalizovanog prava, objavljena pre velike i čuvene nemačke debate o izvođenju oblika i funkcija države u kontekstu kapitalističke društvene reprodukcije, koja je takođe bila inspirisana Pašukanisovim delom. Konkretnije rečeno, centralni predmet i jedne i druge

rasprave bilo je u suštini pitanje koje je pregnantno formulisao Pašukanis: „Zašto dominacija klase nije ono što jeste – tj. podređivanje jednog dela stanovništva drugom delu? Zašto ona poprima oblik javne državne vladavine ili, što je isto, zašto mehanizam državnih ograničenja nije stvoren kao privatni mehanizam dominantne klase? Zašto je on odvojen od dominantne klase i uzima oblik bezličnog mehanizma javne vlasti koji je odvojen od društva?“ Drugim rečima, suštinsko pitanje je bilo zašto u doba kapitalizma dolazi do odvajanja pravne države u zasebnu instancu koja, zajedno sa svojim aparatom sile, stoji izvan i pored društva i proizvodnog procesa. Odgovor na to pitanje svodio se i u jednoj i u drugoj raspravi na tezu da sam proces kapitalističke proizvodnje, po samoj svojoj unutrašnjoj prirodi, zahteva institucionalno razdvajanje ekonomske i pravno-političke sfere. Pošto, naime, akumulacija kapitala kao prisvajanje tuđeg rada bez razmene, koje se zbiva u proizvodnji, mora poprimiti oblik ekvivalentne razmene između slobodnih i međusobno nezavisnih proizvođača, onda i pravo i odnosi prinude moraju poprimiti oblik depersonalizovane, klasno neutralne instance, odvojene od procesa proizvodnje i njegovih glavnih društvenih aktera. Dakle, u samom obliku kapitalističkog prisvajanja viška rada, u kojem se potrebni rad (rad za sebe) i višak rada (rad za drugoga) poklapaju u vremenu i prostoru, sadržana je nužnost „depolitizacije“ ekonomije, tj. oslobađanja ekonomije od tradicionalnih oblika kontrole odnosno apstrahovanja odnosa sile iz neposrednog procesa proizvodnje i njihovog smeštanja u zasebnu instancu koja uzima oblik garantata opštih interesa, odnosno garanta opštih i eksternih uslova robno-kapitalističke proizvodnje. Kao što odnos eksploatacije uzima oblik ekvivalentne razmene između međusobno jednakih i nezavisnih robnih proizvođača, tako i odnos klasne vladavine uzima oblik vlade *res publica-e* (anonimizacija klasne vladavine).

Stajući na stanovište da sama robna proizvodnja, po svojoj prirodi, zahteva da se

odnosi između robnih proizvođača regulišu ne neposrednom primenom sile u samom procesu proizvodnje, već pomoću novca i zakona, tj. prava, Ljubomir Tadić je na našim prostorima prvi na sistematičan način izvršio, oslanjajući se na centralne pojmove Marksovog *Kapitala*, kritiku vulgarno-marxističkih shvatanja po kojima su građanske slobode, individualna prava i pravna država tretirani kao puki privid, kao „juristička iluzija“. Posmatrano iz ondašnje perspektive, to je bio ogroman iskorak iz antiliberalno interpretiranog marksizma, zahvaljujući kojem su kod nas postavljeni temelji filozofije prava sa marksističkog stanovišta. Autor ovih redova je i sam u svojoj marksističkoj fazi pokušao, inspirisan Tadićevim i Pašukanisovim analizama, da u knjizi *Roba i revolucija* izvede pojam pravne države iz robnog oblika. Ma koliko da sam se kasnije priklonio, pod uticajem prirodno-pravnih koncepcija, pre svega Kantove, čistoj teoriji prava, ne mogu a da ne istaknem činjenicu da je Ljubomir Tadić utemeljivač savremene filozofije prava kod nas i da je u toj oblasti on neosporno najveći autoritet.

Valja reći i to da je Ljubomir Tadić po svojoj životnoj vokaciji *intelektualac* u čijoj ličnosti su sintetisani briljantni logički um i izuzetan dar za spekulativno mišljenje. Kao takav, on je kritičku funkciju intelektualca uvek pretpostavljao politici kao profesionalnoj delatnosti. Za razliku od mnogih naših teoretičara koji su u višepartijskom

sistemu, vođeni političkom strašću i voljom za moći, žrtvovali svoju intelektualnu karijeru zarad karijere profesionalnog političara, Tadić je ostao veran svome intelektualnom pozivu: u težnji da doprinese rušenju „partijske države“ i autoritarne vladavine, on se aktivno uključio u proces partijsko-političkih borbi, tj. u profesionalnu politiku, ali kada je taj posao obavljen, on se praktično vratio svome intelektualnom pozivu, demonstrirajući na taj način visoku moralnu privrženost pojmu kritičkog intelektualca, nezavisnog od centara političke moći.

Zbog svega rečenog, izražavam svoje najdublje poštovanje prema velikoj intelektualnoj i časnoj moralnoj biografiji jednog od korifeja naše društvene teorije, koji je tokom celokupnog svoga stvaralalačkog veka tragao za principom slobode. Srbija treba da bude ponosna na to što je iznedrila teoretičara evropskog formata kakav je Ljubomir Tadić, koji je mnogim generacijama bio intelektualni i moralni uzor i Učitelj.

231

Literatura

- Lok, Džon (2002), *Dve rasprave o vladi*, Beograd: Utopija.
 Tadić, Ljubomir (1967), *Poredak i sloboda*, Beograd: Kultura.
 Tadić, Ljubomir (1985), „Liberalizam“, *Theoria* 3-4: 143-150.

